

slu. Nadalje, nadgrobni portreti prije svega su statusni medij pokojnika, ali nerijetko i onoga koji spomenik podiže i u tu se svrhu na njemu i sam prikazuje. Premda će njegov grob biti drugdje, takav pojedinac na suptilan način združuje memorijalnu i reprezentativnu namjenu grobnog spomenika u svrhu vlastite društvene promidžbe. Dosta se pisalo i o statusnoj i imovinskoj ulozi stakla kao grobnog priloga, a da mišljenja o njegovoj materijalnoj vrijednosti, osim kad su u pitanju najraskošniji primjerci, nisu usuglašena. Skrećem stoga pozornost na misao da staklene posude kao grobni prilog od početka 4. st. valja smatrati pokazateljem raskoši (De Santis). Naime, na kasnoantičkim grobljima sjeverne Panonije (Mađarska) raste broj staklenih priloga, a njima su razmjerno bogati i grobovi na Štrbincima kod Đakova, na jednome od rijetkih južnopanonskih kasnoantičkih grobalja koje se sustavno istražuje.

Prvo pojedinačna, a potom sve učestalija ukapanja unutar gradskih zidova u razdoblju od 5. do 7. st. opće su mjesto kasnoantičko-ranosrednjovjekovne arheologije (Meneghini i Santangeli Valenzani). Stoga bi s većim oprezom trebalo promatrati kasnoantičke ukope unutar panonskih gradova i ne tumačiti ih uvijek kao znak rasula gradskog života. U pitanju je često tek preraspodjela sadržaja u okviru urbanog tkiva.

Da zaključim. Prikazana publikacija jasno svjedoči o tome da je istraživanje antičkih grobalja u europskoj arheologiji doseglo stupanj na kojemu se može govoriti o posebnoj arheološkoj disciplini - *burial archaeology*. Da bi opravdala takvu naznaku, ta disciplina nalaže ne samo detaljnu i ravnomjernu dokumentaciju i obradu arheološke i antropološke grade nego kontekstualiziranu analizu duhovnih, materijalnih i društvenih elemenata rituala uspoređenu s prilikama u drugim sredinama. Žele li uhvatiti korak u arheologiji groblja, pred hrvatskim je arheolozima dug put i mnogo napora.

Branka Migotti

* * * * *

John Spaul, *COHORS², The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman army*, BAR, International Series 841, 2000. (581 stranica)

COHORS² je drugo djelo istog autora koje se bavi auxilijarnim jedinicama rimske carske vojske. Autorova je prva knjiga, isto tako zanimljivog naziva, *ALA², The auxiliary cavalry units of the pre-Diocletianic Imperial Roman Army*, objavljena 1994. u izdanju Nectoreca Press, 101 godinu nakon istoimenog članka Conrada Cichoriusa objavljenog u *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. *ALA²* je zamišljena kao revizija i popunjeno izdanje spomenutog Cichoriusovog članka. *COHORS²* je također studija pomoćnih četa rimske carske vojske, i to njenih pješackih jedinica.

U *Uvodu* (5-9) autor daje kratku povijest istraživanja kohorti. Nakon što je C. Cichorius 1900. u IV. svesku RE zabilježio sve što se do tada znalo o pješačkim jedinicama, 1912. pojavila se studija G. Leonarda Cheesmana o svim auxilijarnim jedinicama koje su stvorene nakon Augustove reforme vojske. Studija G. L. Cheesmana ograničena je na auxilijarne odrede iz prvih dvaju stoljeća principata, a počinje s dokazima o ulasku u jedinice vojnika bez građanskog prava. Spaulova bi studija trebala biti sinteza svega što je dosad poznato o auxilijarnim pješačkim kohortama, obogaćena nekim novim autorovim promišljanjima.

Arheološki podaci iz Newsteada pokazali su da kvingenarijske kohorte (one od 500 vojnika) imaju 6 centurija, a slični podaci iz Housesteadsa pokazuju da su milijarijske kohorte (one od 1000 vojnika) organizirane u 10 centurija, što se podudara s Higinovim podacima. Kohorte redovito broje 500 vojnika (*cohortes quingenariae*), a ako ih imaju 1000 (*cohortes miliariae*), onda se to posebno naglašava. Kohorte su, zatim, uvijek pješačke jedinice, a posebno je istaknuto ako su konjaničke (*cohortes equitatae*). Veličina centurije jasno je pokazana na natpisu CIL III 6627 (80 vojnika), pa se prema tome broj od 80 vojnika odnosi na uobičajenu pješačku kohortu, a 800 na kohortu od 1000 vojnika. Pronađeno je gotovo 80 auxilijarnih diploma, tzv. *diplomata militaria*, koje datiraju od Nerona do Komoda i na temelju kojih su razrađeni uvjeti vojne službe. Pod uvjetima službe podrazumijevaju se povlastice koje bi vojnik dobio nakon odsluženog propisanog vojnog roka: građansko pravo, ozakonjenje bračne zajednice bilo koje vrste, te građansko pravo za svoju suprugu i potomke. U unutrašnjoj organizaciji auxilijarne kohorte razlikuju se principali i imuni. Iako su promaknuća unutar jedinice rijetka, ipak je neka vrsta morala postojati kako bi se na taj način privlačili novaci. U svakom je slučaju vojnik nakon odluženog roka bio na dobitku, u najmanju ruku zbog toga što je dobivao građansko pravo.

Imena auxilijarnih pješačkih jedinica (kohorti) bila su vrlo različita. Samo tri kohorte nosile su imena izvedena iz osobnog imena (*Apuleis, Lepidiana, Fluviana*). Većina ih je nazvana po plemenu ili području odakle je unovačena, a od ostalih jedinica istog podrijetla razlikovale su se brojem. Dodatna imena dobivala su se kao oznake osobitosti i kao nagrade za posebne zasluge. Naziv *Augusta* je, čini se, bio zaslužen *honoris causa*, a druga carska imena upućuju samo na vrijeme nastanka kohorte. Postojala su i jednostavna opisna imena koja su oslikavala veličinu jedinice, oružje ili ime provincije u kojoj je jedinica služila. *Cohortes civium Romanorum*, kojima je August oporučno ostavio novac, sačinjavali su slobodno rođeni vojnici i vojnici oslobođenici, kao što se može vidjeti iz naziva *ingenorium*, ali čak i u predflavijevskom periodu te su jedinice primale novake bez građanskog prava.

Jedinice su novačene lokalno (i prije i poslije 70.), što znači da se nije ni pokušao održati njihov nacionalni karakter. Jedina jedinica koja je uvijek primala novake s izvornog po-

družja bila je *cohors I Hemesenorum*, a razlog je vjerojatno bio taj što se dobri streličari nisu mogli naći izvan Sinje.

John Spaul ovom se studijom zahvaljuje Ericu Birleyu koji ga je potaknuo na bavljenje vojnim temama. Studija je ograničena na auxilijarne pješачke jedinice, grupirane u kohorte. Osnovni podaci o imenu i osoblju jedinice dani su onako kako se nalaze u izvoru, jedino što su ovdje u nominativu. Popisivanje svakog predmeta na kome je ime nekih jedinica nađeno može izgledati zamorno i nebitno, dok je za druge čete važan i najmanji dokaz njihove prisutnosti.

Autor prikazuje svaku dosad poznatu jedinicu, poduprijevši njeno postojanje velikim brojem podataka koji potvrđuju njeno ime, te popisom osoblja jedinice raspoređenog po činovima. Spaul pretpostavlja da ime jedinice nije neileksibilno, već je samo pitanje njegove upotrebe. Službeno, točno i potpuno ime jedinice bilo bi zapisano na vojnoj diplomu, službenom žrtveniku ili na natpisu neke javne zgrade, ali s vremenom se ono može promijeniti i podložno je skraćivanju koje je često vrlo grubo, te pogreškama kameno-rezbara. Većina jedinica ima službeno i neslužbeno ime. Neslužbena je verzija imena česta na osobnim natpisima. Kao najslužbeniji dokument s imenom jedinice i dalje ostaje diploma, s time da je njena vanjska strana pouzdanija od unutrašnje, pa se bilo kakva neslaganja obično mogu naći na unutarnjem njenom licu. Sljedeći podaci s imenom jedinice koje autor uzima u obzir su žrtvenici, i to službeni i javni. Službeni oltari obično su posvećeni Jupiteru Optimu Maksimu kao izraz odanosti. Na takvim je spomenicima ime jedinice točno zabilježeno. Žrtvenici posvećeni drugim bogovima mogu varirati u pogledu imena jedinice i često pokazuju trenutni smještaj jedinice. Osobni žrtvenici, uglavnom bar upola manji od službenih, vrlo su često podignuti kao iskaz zahvalnosti za promaknuće, rjeđe povodom ozdravljenja ili dobivanja građanskog prava ili pak nekog drugog događaja. U svakom slučaju takvi žrtvenici pomažu jedino pri lociranju posvetitelja.

Pečatne cigle ili crijepovi mogu biti dokaz da je jedinica gradila logor, ali je moguće i da su te iste cigle u svoje svrhe iskoristile neke druge jedinice. Imenovana vojna oprema često upućuje na postaju jedinice, osim ako nije bila izgubljena prilikom prenošenja.

Nadgrobnni spomenik vojnika koji je u trenutku smrti služio vojsku obično upućuje na mjesto gdje je četa imala postaju, osim ako vojnik nije bio na dopustu ili na nekom zadatku van svoje jedinice. Mjesto nalaza nadgrobnog spomenika veterana ne indicira nužno i na postaju njegove bivše jedinice.

U tekstu su korištene standardne kratice i standardne zbirke natpisa, ako je to bilo moguće. Autor nije sastavio popis konzultiranih djela, jer je dosad objavljene bibliografije smatrao dostatnima. Obično je prvo uzimao podatke iz CIL (*Corpus inscriptionum Latinarum*) i AE (*L'Année épigraphique*). Kasnije diplome odnose se na RMD (*Roman Military*

Diplomas I, II, III, ed. M. M. Roxan). Vrlo rijetko natpis se citira iz ILS (*Inscriptiones Latinae selectae*, H. Dessau), BRGK (*Bericht der Römischen-Germanisch Kommission*) ili Situle (*Inscriptiones in Jugoslavia repertae*, J. Šašel), i to ako natpisa nije bilo u CIL ili AE. Grčki natpisi su iz IGR (*Inscriptiones Graecae ad Romanas res*), a nadopunjavani su iz SB (*Sammelbuch des griechischen Urkunden*) i SEG (*Supplementum epigraphicum Graecum*) i BCU (*Berlin Germanische Untersuchungen*), dok su rijetko korišteni BCH (*Bulletin de correspondance Hellenique*) i IGB (*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*). Za provincije Britaniju i Mauretaniju Tingitanu upućeni smo na natpise u RIB (*Roman Inscriptions of Britain I*, R. G. Collingwood i R. P. Wright, Oxford 1965.) i IAM 2 (*Inscriptions Antiquae Du Maroc, Tome 2, Inscriptions latines*, ed. J. Gasco, Paris 1984.), radije nego na CIL.

Autor koristi suvremenu toponimiju radije nego antičku, jer smatra da je to osobito važno za one koji žele locirati jedinice, s obzirom na to da se atribucija antičkih imena promijenila. Za primjer daje Birdoswald koji je prije bio poznat kao *Camboglanna*, a sada kao *Banna*.

Svaka je kohorta pojedinačno obrađena. Umjesto abecednog popisa jedinica, kohorte su raspoređene po svom provincijskom podrijetlu, što je autor načinio na prijedlog E. Birleya, koji je smatrao da će iz takvog popisa više toga biti vidljivo. Pregled počinje s kohortama rimskih građana, zatim slijede jedinice prema provincijskom redoslijedu, a njihov pregled zaključuje se jedinicama koje nemaju etnički naziv ili su, izgleda, tvorevina kasnog 3. stoljeća, te ostalim problematičnim jedinicama.

Budući da je lokacija etničkih grupa u nekim slučajevima nesigurna, poglavlje za svaku provinciju počinje kratkim sažetkom podataka tizju klasičnih autora: Strabona, Plinija i Klaudija Ptolemeja. Svaka grupa ima i izabranu bibliografiju koja upućuje na prijašnje studije o kohortama C. Cichoriusa i G. L. Cheesmana, te drugih autora. Jedinice koje koriste ime samo jednog plemena prethode onima koje koriste generički termin.

Knjiga je podijeljena na dva dijela. Prvi dio zauzimaju jedinice iz zapadnih i sjevernih provincija (19-257): *Cohortes Civium Romanorum* (19-49), *Cohortes Provinciae Sardiniae* (49-55), *Cohortes Provinciae Lusitaniae* (55-69), *Cohortes Provinciae Hispaniae* (69-139), *Cohortes Provinciae Galliae* (139-189), *Cohortes Provinciae Britanniae* (189-205), *Cohortes Provinciae Germaniae* (205-257), *Cohortes Provinciae Alpium* (257-273). Drugi dio čine jedinice iz istočnih i južnih provincija, te ostale jedinice (273-497): *Cohortes Provinciae Raetiae et Norici* (273-299), *Cohortes Provinciae Dalmatiae* (299-315), *Cohortes Provinciae Pannoniae* (315-339), *Cohortes Provinciae Moesiae et Macedoniae* (339-383), *Cohortes Provinciae Senatus* (383-390), *Cohortes Provinciae Orientis* (390-455), *Cohortes Provinciae Australis* (455-475), *Cohortes aliae et alienae* (475 - 497).

Svaka je kohorta obrađena posebno. Ime joj je dano u nominativu, onako kako je zabilježeno na diplomi. Zatim slijede svi predmeti na kojima je zabilježeno njeno ime,

bilo u službenom, bilo u neslužbenom obliku: npr. žrtvena ili zavjetna pločica, zavjetni kameni spomenik, pečatna cigla, nadgrobni spomenik, miljokaz, olovni poklopac, pečatirani lonac itd. Popis osoblja dan je prema činovima, od viših prema nižima. Za pojedinih o zapovjednicima jedinica autor nas upućuje na PME (*Prosopographia Militiae Equestris quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Hubert Devijver, Leuven 1976.-1987.) Podudarnosti navode ostale natpise koji sponunju jedinicu, a taj popis autor nije namjeravao načiniti niti kompletnim niti iscrpnim. U *Izvorima* upućeni smo na neke autore koji su se bavili problematikom specifične kohorte, a *Bilješke* se odnose na popis predmeta koji sadrži ime jedinice i popis osoblja.

U *Sažetku* autor pokušava dati odgovore na preostala neriješena pitanja, a ta su: jesu li kohorte dobivale brojeve sustavno, a ako jesu koji je to sustav bio, kada su se pojavile milijarijske kohorte, koje značenje moraju imati carski naslovi kohorti, kako su kohorte raspodijeljene po provincijama, te koje su bile dužnosti kohorte.

Glede davanja brojeva kohortama navodi mišljenje G. L. Cheesmana koji smatra da su u jednom novačenju kohorte dobivale brojeve redosljedom, dok je sljedeće kasnije novačenje rezultiralo pojavom jedinica koje su nosile iste brojeve, ali te su se od prijašnjih razlikovale tako što bi uz svoje ime dodale i ime izvedeno od imena vladajućeg cara (npr. *I i II Flavia Brittonum*, *I Ulpia Brittonum*, *I Aelia Brittonum* i *I Aurelia Brittonum*). Isto tako smatra da su sve jedinice podignute u jednom valu novačenja bile smještene u istoj provinciji. Prema autoru, jedinice gore navedene kao primjer ustvari su jedna te ista jedinica koja je mijenjala ime onako kako su se izmjenjivali carevi na vlasti. Zatim, ako davanje brojeva jedinicama nije bilo zasnovano na samo jednom principu, možda je ipak postojao osnovni sustav kojeg se vojska u mnogim slučajevima nije pridržavala.

Ipak, morali bismo se zapitati kako je moguće da jedan tako organizirani sustav kao što je to bila rimska vojska nije imao osnovni princip davanja brojeva jedinicama. Autor smatra da opće prihvaćena ideja, da su jedinice koje imaju brojeve u nizu bile podignute jednim novačenjem, nema nekog smisla, jer bi se na taj način provincija ekonomski destabilizirala, ali isto je tako istina da su se tako smanjivali rizici od mogućih pobuna. Nažalost, nema podataka o načinu provođenja novačenja. Razumno bi bilo prihvatiti da su se novačili samo neoženjeni sinovi, pod uvjetom da je u obitelji ostao još jedan sin, bilo stariji bilo mlađi. Pretpostavlja se da se novačenje nije provodilo masovno, već rjeđe i pozivanjem manjeg broja novaka. Tako za Breuke, koji su ukupno imali 4000 novaka, autor smatra da su bili uzimani kroz 8 novačenja, u svakome po 500 ljudi. Uostalom, autor tvrdi da nije potrebno inzistirati na jednom pravilu za sve jedinice u tako velikom stroju kao što je bila rimska vojska.

Za kohorte od 1000 ljudi kao vrijeme prvog pojavljivanja i dalje ostaje vjerojatnim židovski rat, tj. vrijeme nešto prije 100. godine (*cohors I Ituraeorum* između 66. i 70).

Carska imena kohorti, ukoliko nisu zabilježena na diplomama, moraju se pojaviti na više od jednog natpisa da bi se smatrala stalnim dijelom imena jedinice. Nestajanje ili izostanak imena na kasnijim diplomama može se pripisati nemaru rezbara. Prilično je jasno da je u nekim slučajevima jedinica koju je stvorio car mogla nositi, ili joj je bilo dopušteno koristiti carev gentilicij kao svoj prenamen. To su ponajprije jedinice iz Paflagonije, Galatije i Nabateje koje sve koriste prenamen *Ulpia*. Logično je da je ostale jedinice s imenom *Ulpia* stvorio ili u službeni popis jedinica uveo Trajan. Prema tome, vrlo je vjerojatno da je jedinice s carskim imenom *Flavia* odobrio Vespazijan, ili, što je manje vjerojatno, Tit.

Ime *Augusta* nosilo je 12 kohorti, pa bi bilo besmisleno smatrati da je August sam stvorio sve te jedinice. Primjerice, jedinice iz Kirenaike možda nose to ime jer su bile posebno stvorene iz senatorske provincije. Smatra se da je Vespazijan organizirao velik broj jedinica, odnosno 14 kohorti. Neke je sam stvorio, a nekima je samo podigao status. Od tih 14 jedinica samo su tri iz zapadnih ili sjevernih provincija Carstva, tj. sve su iz Španjolske. Osim jedinica iz Paflagonije, Galatije i Nabateje, koje je Trajan uveo u službeni popis vojnih jedinica, Trajanov prenamen nosi još 5 jedinica. Od njih samo jednu vjerojatno nije podigao sam Trajan, a to je *I Ulpia Afrorum*, koja je to ime dobila nakon što je 130., nakon izgradnje Hadrijanova zida, iz Britanije otišla u Egipat. O jedinicama koje nose ime *Aelia* pisao je i Paul Holder u *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 122 (1998.). Takvih je jedinica bilo 9; za njih 4 se pouzdano zna da su bile milijarijske, za 2 se pretpostavlja da su to bile, 4 su bile konjaničke, 2 specijalističke (pračkaši), a 2 (*Singularium* i *Expedita*) je podigao Antonin Pio. Smatra se, kao i u prijašnjim slučajevima, da su neke jedinice ime *Aelia* dobile kao znak počasti, a da su neke bile reformirane iz kvingenarijskih u milijarijske.

Postojanje imena *Veterana* primjećuje se u slučaju kada dvije jedinice imaju isto ime (npr. *cohors I Sugambrorum veterana* i *cohors I Sugambrorum tironum* u Donjoj Meziji). Autor smatra da je moguće da se jedinice s imenom *Veterana* nalaze jedino u provincijama gdje su smještene legije, a gdje nije bilo milijarijskih kohorti. Isti je slučaj s alama: ime *Veterana* pokazuje stariju konjaničku jedinicu unutar provincije. Tako je bilo s pješачkim jedinicama u Britaniji, Germaniji, Retiji, Gornjoj i Donjoj Meziji, te Donjoj Dakiji. Jedinica s imenom *Veterana* nije nađeno u Siriji i Egiptu. U Hispaniji, Panoniji, Gornjoj i Poroliškoj Daciji, Trakiji, Kapadokiji, Arabiji i Numidiji *Veterana* vjerojatno nije bila potrebna, jer je u tim provincijama već bila smještena po jedna legija, a Norikom, Cezarejskom provincijom i Tingitanom upravljao je viteški prokurator.

U dijelu o razmještaju kohorti vrlo su pregledno, po tablicama za svaku provinciju, prikazane kohorte, njihovo vrijeme dolaska i odlaska iz provincije, te snaga jedinice. Na kraju autor daje posebnu, opću tablicu s prikazom stanja oko 155. godine. U ovaj popis

nije uključio 37 jedinica, jer za period od 120. do 160. godine nema dokaza o njihovom postojanju. Sve izostavljene jedinice navedene su uz objašnjenje.

O dužnostima kohorte u ratno vrijeme ne treba posebno govoriti, dok su njene dužnosti u mirnodopsko vrijeme bile različite i ovisile su o trenutnim prilikama u kojima se jedinica nalazila. U pograničnim područjima, i u obalnim lučkim gradovima, njeni su pripadnici služili kao graničari-policajci; tu je još i gradnja cesta i javnih zgrada, izrada opeka za potrebe javne gradnje, te ispomoc namjesniku provincije. Prema svemu sudeći, život auxilijarnog vojnika bio je sve samo ne rutina.

Na samome kraju autor naglašava izuzetno praktičnu stranu Rimljana, ne zaboravljajući istovremeno i njihovu ljudsku stranu. Ističe da iza svakog naziva ili stvari stoje razlozi, ali da oni ne moraju uvijek biti isti (npr. u sustavu pobrojavanja i imenovanja kohorti). Dio njegove općinjenosti rimstvom leži upravo u toj raznolikosti razloga koja pobuđuje na istraživanje tekstova i natpisa.

U svakom slučaju, knjiga *Cohors*² Johna Spaula izuzetno je korisna svima koji se namjeravaju pomnije baviti rimskom vojskom – možda čak ne bi bilo pretjerano reći i da je u tome smislu neophodna. To je djelo koje objedinjuje i vrlo pregledno prikazuje sve dosad prikupljene podatke o pomoćnim pješačkim jedinicama rimske vojske.

Ljubica Perinić

Marjeta Šašel Kos, *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, *Situla*, Razprave Narodnega muzeja Slovenije/Dissertationes Musei nationalis Sloveniae, 38, Ljubljana 1999.

U ediciji *Situla* Narodnog muzeja Slovenije u Ljubljani godine 1999. objavljena je knjiga Marjete Šašel Kos o predrimskim božanstvima na prostoru istočnih Alpi i Jadrana. Ona sadrži osam znanstvenih rasprava od kojih su četiri napisane izravno za ovu prigodu, za knjigu, dok su četiri objavljene ranije u drugim prigodama. Knjiga je tiskana na engleskom jeziku, broji 226 stranica teksta s više crnobijelih fotografija i nekoliko zemljopisnih karti, s popisom literature i indeksom pojmova.

O naslovu

Za vladavine cara Trajana Rimsko je Carstvo doseglo svoj najveći teritorijalni opseg, a sastojalo se od Italije i 41 provincije. Granice provincija često su slijedile i išle tragom prirodnih granica kao što su rijeke, jezera ili planinski sklopovi. Ali isto tako rimski su obrambeni stratezi granične erte katkad povlačili i sasama volontaristički. (Kako tada gra-